

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.170>

УДК 330.8:330.34]Каразін

JEL: A11, B3, E6, F52, Q15, Q16

Небрат В.В., докторка економічних наук,
старша наукова співробітниця,
завідувачка відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>
e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

РЕФОРМАТОРСЬКІ ІДЕЇ ТА ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ КАРАЗІНА ДЛЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ¹

Стаття присвячена 250-річчю від народження видатного українця – Василя Каразіна (1773–1842). Метою публікації є розкриття основних віх біографії, характеристика наукового світогляду та життєвої позиції, напрямків діяльності та основних здобутків Василя Каразіна.

Для досягнення мети дослідження були використані спеціальні наукові методи. Історико-логічний аналіз – для визначення новаторства досліджень В. Каразіна, його внеску у розвиток народної освіти та реформ державного управління. Персоналістично-біографічний метод – для аналізу джерел прогресивних ідей і рухів громадської діяльності В. Каразіна. Герменевтичний аналіз історичних джерел і феноменологічний підхід допомогли розглянути постать і теоретичну спадщину В. Каразіна з урахуванням історичного контексту. Проблемно-генетичний аналіз і теоретичне узагальнення дозволили оцінити його практичну діяльність із позицій сучасності. Аксіологічний підхід застосований як методологічна основа вивчення видатних постатей української науки.

¹ Публікація здійснюється в межах виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ держреєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Суперечливість і багатогранність особистості показана на основі розкриття основних етапів біографії В. Каразіна. Його шляхетне дворянське походження відкривало можливості успішної військової кар'єри. Але він обрав шлях освіти, громадської діяльності для підвищення народного добробуту та розвитку господарства. В. Каразін увійшов до історії України як засновник першого університету на українських землях, вечний-енциклопедист і просвітитель, експериментатор і винахідник, організатор і популяризатор науки, публіцист, громадський діяч, автор проєктів реформ у галузі державного управління та фінансів, сільського господарства та землекористування. Його винаходи відкривали нові можливості розвитку господарства, покращення життя і побуту людей.

Прогресивні економічні ідеї, науково-просвітницька, управлінська та громадська діяльність В. Каразіна розглядається як світоглядно-ціннісна та науково-практична основа формування модерної української ідентичності для інтелектуально-інноваційної відбудови України.

Ключові слова: Василь Каразін, історія української економічної думки, проєкти демократичних реформ, українське винахідництво, популяризація науки, модернізація господарства.

Nebrat V.

REFORMING IDEAS AND MOVEMENT ACTIVITIES OF VASYL KARAZIN FOR ECONOMIC DEVELOPMENT

The article is published on the occasion of the 250th anniversary of the birth of an outstanding Ukrainian – Vasyl Karazin (1773–1842). The purpose of the article is to reveal the main stages of his biography, the characteristics of his scientific worldview and life position, directions of activities and main achievements.

Special methods were used to achieve the goal of the study. Historical and logical analysis – to determine the innovation of V. Karazin's research, and his contribution to the development of public education and public administration reforms. The personalist-biographical method is used to analyze the sources of progressive ideas and drivers of V. Karazin's public activities. The hermeneutic analysis of historical sources and the phenomenological approach helped to consider the figure and theoretical legacy of V. Karazin tak-

ing into account the historical context. Problem-genetic analysis and theoretical generalization made it possible to evaluate his practical activities from the standpoint of modernity. The axiological approach is applied as a methodological basis for the study of outstanding figures of Ukrainian science.

The controversy and multifacetedness of the personality are shown on the basis of revealing the main stages of V. Karazin's biography. His noble origin opened the possibility of a successful military career. But he chose the path of education, and social activities to improve the welfare of the people and the development of the economy.

V. Karazin entered the history of Ukraine as the founder of the first university on Ukrainian lands, a scientist-encyclopedist and educator, experimenter and inventor, organizer and popularizer of science, publicist, public figure, and author of reform projects in the field of public administration and finance, agriculture and land use. His inventions opened up new opportunities for the development of the economy, and improving people's lives and livelihoods.

Progressive economic ideas, scientific and educational, and administrative and public activities of V. Karazin are considered as the worldview-value and scientific-practical basis of the formation of modern Ukrainian identity for the intellectual and innovative reconstruction of Ukraine.

Keywords: *Vasyl Karazin, history of Ukrainian economic thought, democratic reform projects, Ukrainian invention, popularization of science, modernization of the economy.*

Постановка проблеми. У плеяді видатних українських подвижників науки й освіти яскравою зіркою є постать Василя Каразіна (1773–1842) – видатного просвітителя-енциклопедиста, громадського діяча, вченого і винахідника, публіциста, засновника Харківського університету. Його життя і діяльність донедавна були мало відомі українському суспільству і лише після здобуття державної незалежності України стали предметом уваги й фахових досліджень. 250-річний ювілей є доброю нагодою звернутися до творів і життєпису цього непересічного чоловіка, щоб переосмислити його значення в історії України, досягнути з позицій сучасності актуальність та потенціал ідей Василя Каразіна. Відомі його слова: «Блаженний вже стократно, якщо випадок дав можливість зробити бодай найменше добро люб'язній моїй Україні».

Тож наше завдання – не розгубити вже зроблене і набуте «добро Україні», а віднайти і піднести його як зброю для захисту, збереження і зміцнення нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення життєвого шляху та спадщини В. Каразіна у науковій літературі від 90-х років ХХ ст. і до сьогодні репрезентує загальне зростання інтересу до української інтелектуальної історії. Проведені фундаментальні дослідження, в яких ґрунтовно висвітлені різні аспекти його багатогранної діяльності, зокрема публіцистичної, просвітницької, педагогічної, управлінської, видавничої, винахідницької тощо. Наукову біографію В. Каразіна на основі архівних матеріалів досліджували Н. Березюк, А. Бolečух [1], О. Узбек [2] та ін. Роль В. Каразіна в історії вищої освіти, у формуванні інтелектуального простору в Україні репрезентують праці С. Сірополко [3], Н. Радіонової [4] та ін. авторів. Суспільно-політичні погляди та громадсько-політична діяльність В. Каразіна стали об'єктом низки дисертаційних досліджень, зокрема, А. Хридоchкіна [5], О. Ніколаєнко [6], О. Мельникової [7]. У сучасних публікаціях про джерела українського національного відродження, у філософських та історико-правничих працях В. Каразін представлений як високоосвічена та різнобічно обдарована особистість з ліберально-гуманістичним світоглядом, розвиненою правосвідомістю та активною життєвою позицією [8].

Економічні аспекти наукової творчості та громадської діяльності В. Каразіна, на жаль, досліджені менше і доволі фрагментарно. Виняток становлять навчальні видання, підготовлені ще у 2000-х роках видатними дослідниками і популяризаторами історії української економічної думки С. Злупком та Л. Корнійчук. Серед представників нової генерації істориків-економістів позицію В. Каразіна щодо заходів протекціонізму представила у своїй монографії Т. Боднарчук [9, с. 59–60], ідеї щодо розвитку підприємництва – О. Кудласевич [10, с. 17], обґрунтування Каразініми програми реформ державного управління та фінансів – авторка цієї статті [11]. Внесок українського вченого-винахідника у розвиток сільськогосподарської культури з позицій оптимізації використання природо-ресурсного потенціалу розглядали фахівці у галузі лісового господарства В. Бондаренко, Г. Гладун [12], О. Фурдичко [13]. У низці праць відзначена природодослідницька діяльність В. Каразіна, зокрема його захоплення метеорологією; прогресивні ідеї В. Каразіна щодо інтенсифікації аграрного вироб-

ництва та розвитку техніки [14], громадська діяльність із популяризації науки як економічного ресурсу [15]. Його ім'я та життєпис по праву посідають чільне місце серед пантеону видатних українців, які зробили найбільший внесок у розвиток світової науки і національної культури [16; 17].

Разом із тим, економічна, просвітницька, політична наукова спадщина В. Каразіна (опубліковані та рукописні праці, публікації у періодичній пресі, епістолярій) залишаються невичерпним джерелом фактологічного матеріалу для сучасного опрацювання та переосмислення. Як патріот України з активною громадянською позицією, який все життя присвятив освітньому, культурному та економічному розвитку рідного краю, Василь Каразін потрібен нашому суспільству сьогодні для побудови успішної України

Мета публікації – представлення життєпису та актуалізація прогресивних економічних ідей В. Каразіна як світоглядно-ціннісної та науково-практичної основи формування модерної української ідентичності для інтелектуально-інноваційної відбудови України.

Основні віхи життєпису

Василь Назарович Каразін народився 30 січня 1773 р. в селі Кручик Богодухівського повіту Українсько-Слобідської губернії у дворянській родині. Каразіни походили з грецького роду Караджі, а сам Каразін вважав себе по батьку сербом. Василь Каразін, як дворянська дитина, здобував освіту спочатку в домашніх умовах. Згодом вчився в приватних пансіонах Кременчука і Харкова. 29 січня 1791 року юнак прибув до Петербургу та поступив на військову службу сержантом лейбгвардії Семеновського полку. Родина бачила його продовжувачем шляху діда й батька у військовій кар'єрі. Проте потяг до науки переважав – користуючись свободою, яку надавали гвардійцям, В. Каразін почав відвідувати лекції та практичні заняття в Гірничому училищі. Це був на той час найкращий із вищих навчальних закладів імперії, що давав фундаментальну освіту. Він наполегливо вивчав латинь, французьку і німецьку мови, опанував основи фізики, математики, ботаніки, хімії, медицини. Під впливом книги Радищева «Подорож із Петербургу до Москви» зробив велику подорож по Росії, після якої остаточно вирішив залишити військову кар'єру і присвятити своє життя служінню батьківщині на теренах науково-дослідницької та громадської діяльності.

Восени 1795 р. Каразін повернувся в свій маєток Кручик, де вів замкнене, але наповнене постійною роботою життя. Цьому сприяли не лише природні схильності, але і одруження на чотирнадцятирічній кріпосній селянці. Постать В. Каразіна є неординарною та суперечливою. Вона по-різному оцінювалась як за його життя, так і нашими сучасниками. Дворянин за походженням, він усе життя кидав виклик тогочасному суспільству, його звичаям і традиціям.

18 листопада 1796 року російський престол зайняв син імператриці Катерини II – Павло I, який відразу ж виступив із безкомпромісним засудженням ліберальних думок. В. Каразін, не бажаючи жити в задушливій атмосфері, вирішив виїхати за кордон. У 1798 р. сім'я Каразіних була затримана на кордоні, доставлена до Віленської фортеці, де молодий дворянин чекав найсуворішого покарання, а його молода дружина не перенесла потрясіння і померла під час пологів. Арештований В. Каразін написав на ім'я імператора лист, який і вирішив його долю. У лютому 1880 р. Павло I призначив В. Каразіна колезьким перекладачем у канцелярію державного скарбника і директора медичної колегії барона Васильєва. У цей період він склав фундаментальну «Історію медицини в Росії» і видатний історико-економічний трактат «Про причини поступового занепаду курсу рубля і про засоби підняття його».

У березні 1801 р. на престол зійшов старший син Павла I – Олександр. У своєму маніфесті новий цар висловив ліберальні настрої і наміри сприяти процвітанню країни. В. Каразін, суспільно-політичним ідеалом якого була конституційна монархія, вболіваючи за майбутнє батьківщини, звернувся до нового монарха з листом. У ньому він виклав велику програму перетворень у державному управлінні, господарстві та культурі саме на цьому підґрунті. Після розгляду листа Олександром I, його автор одержав, оминувши два чини, чин колезького радника, що відповідало військовому званню полковника. За недовгий термін фавору (трохи більше трьох років) В. Каразін зробив багато чого, зокрема, ініціював і здійснив реформу судових органів, розробив методику державної статистики, запропонувавши сміливий і грандіозний за масштабами проект організації статистичної служби. Коли уряд почав обговорювати питання про реорганізацію колегій в міністерства, В. Каразін висунув ідею створення Міністерства освіти та надав проект його структури. Це міністерство, що не

мало тоді аналогів у світі, було створено у вересні 1802 р. Сам В. Каразін як палкий прихильник і популяризатор ідеї народної освіти був призначений управителем справ новоствореної державної інституції. На цій посаді Василь Назарович працював над навчальними планами і структурою середньої і вищої освіти. Саме йому належить авторство «Загального плану гімназій», «Визначення статуту про суспільне виховання», де викладалися основні положення про училища і університети. На переконання В. Каразіна, саме загальна освіта є основою розвитку країни, а добре організована система вищої освіти приведе її до процвітання.

Ставши державним чиновником, В. Каразін не забував своєї батьківщини – Українсько-слобідської губернії. Він виношував плани перетворити милий його серцю Харків на українські Афіни, зокрема, пропагував ідею створення університету в Харкові і в урядових колах, і серед патріотично налаштованої інтелігенції, і серед місцевих поміщиків. Зрештою, коли 1 жовтня 1802 р. за ініціативою В. Каразіна Комісією училищ було вирішено відкрити університет в Харкові, він перетворив свою мрію на всеукраїнський громадський рух. Майже всі свідомі верстви населення значними сумами виявили співчуття колосальному задуму Василя Каразіна. Певною мірою ґрунт було підготовлено Г. Сковородою, зокрема – готовність дворянства внести значні пожертви.

23 серпня 1804 р., фактично потрапивши в опалу за вільнодумство, В. Каразін подав прохання про звільнення із служби «за станом здоров'я». Він поїхав у свій занедбаний маєток у Кручик, де зайнявся активною практичною роботою – побудував першу школу для селянських дітей; звільнивши своїх кріпаків від панщини запровадив основи самоврядування; передав земельні наділи селянам у спадкове володіння. Крім того, Василь Каразін проводив дослідження у гуманітарній галузі, зокрема, написав ряд оригінальних праць з історії рідного краю: «Про давнину Слобідсько-Української губернії», «Погляди на українську старовину» та ін.

17 (29) січня 1805 р. відбулося відкриття першого українського університету. Справа, розпочата В. Каразіним, була завершена стараннями його однодумців – вихованців Києво-Могилянської академії, професорів І. Тимківського та І. Рижського. Сам В. Каразін на святі не був присутній, хоча саме він найбільше доклав зусиль для успішності сміливого проєкту – збирав

кошти, навіть заклав власний маєток і заліз у борги, подарував університету власну бібліотеку, займався більшістю організаційних питань, як-от: забезпечення студентів житлом і навіть канцелярським приладдям [18]. Натомість 1 березня 1805 р. Василя Назаровича обрали почесним членом Московського університету, хоча до самої смерті йому було заборонено проживати у Москві та Санкт-Петербурзі через демократичні переконання, сміливі поради царям не втручатися у життя чужих країн і через реформаторські ідеї щодо суспільного устрою Російської імперії.

Після одруження з Олександрою Василівною Бланкеннагель (1805 або 1806 р.), В. Каразін вів тихе життя в рідному маєтку. За широту наукових інтересів, практичну діяльність у багатьох галузях шанувальники і сучасники назвали В. Каразіна «українським Ломоносовим». Навіть неповний перелік питань, якими цікавився вчений, підтверджує це порівняння: він освоював і вирощував нові види сільськогосподарських культур; здійснював досліди з виготовлення хімічних добрив; займався метеорологічними дослідженнями і був ініціатором створення мережі метеостанцій; вивчав можливості атмосферної електрики. Особливо вражає у його діяльності втілення на практиці ідей, що нерідко випереджали час. Так, В. Каразін домогся чудових результатів у виготовленні концентратів і консервуванні м'яса та овочів. Величезну увагу він приділяв хімії, для проведення дослідів у його родовому маєтку в с. Кручик було збудовано велику лабораторію. Він навчився виготовляти цемент, лікарські препарати, вніс пропозиції в шовківництво, спроектував систему безпечного парового опалення. В. Каразін був першим науковим публіцистом в Україні, автором понад 60 друкованих праць із різних галузей наук, надрукованих в різних журналах: «Віснику Європи», «Українському Віснику», «Харківських Губернських Вістях». Надзвичайно активна діяльність створила Каразіну великий авторитет у науковому світі. Разом з тим, за вільнодумство він був двічі ув'язнений, зокрема, 1820 р. у Шліссельбурзькій фортеці.

В. Каразін займався вивченням та колекціонуванням українських старожитностей. На той час поодинокі аматори старовини стали об'єднуватися в гуртки, культурно-просвітницькі осередки. В. Каразін належав до активних членів одного з перших таких об'єднань – так званої «Попівської академії», члени якої мріяли про перебудову державного устрою України, розвиток науки та освіти. Гурток збирався в маєтку Олександра Паліцина – культур-

но-громадського діяча, літератора просвітника – у с. Попівка Сумського повіту на Слобожанщині, звідки й походить трохи іронічна назва – «Попівська академія». Як стверджують дослідники [19, с. 143], саме тут виникла ідея створення у Харкові першого українського університету, яка була блискуче втілена В. Каразіним. Він був почесним і дійсним членом семи наукових товариств країни, зокрема, відомого своїми ліберальними ідеями Вільного товариства російської словесності, деякий час був навіть його віце-президентом.

У Харкові Каразін керував заснованим ним у 1811 р. Філотехнічним товариством, яке ставило за мету поширення досягнень передової науки і техніки, об'єднання діяльності землевласників, щоби спільними зусиллями берегти природу, раціонально вести господарство, розвивати промисловість. Напрями діяльності та значення першого і єдиного на той час громадського об'єднання для популяризації науки та технічної модернізації господарства В. Каразін розкрив у своєму програмному творі «Думки про заснування Філотехнічного товариства» [20]. Для популяризації діяльності товариства Каразін видавав щомісячний журнал «Об'яви громаді від філотехнічного товариства». На сторінках видання він указував на неналежне ставлення суспільства до раціонального використання природних багатств краю, наполегливо агітував за впровадження нових технологій та агрокультур, закликав поміщиків стати провідниками технічного прогресу заради загального добробуту та розвитку господарства.

В. Каразін запрошував заможних людей увійти до Філотехнічного товариства, тим самим започаткувавши своєрідну техніко-інноваційну добродійність – адже фінансове сприяння меценатів могло забезпечити масштабування успішних проєктів. Неодноразово В. Каразін звертався безпосередньо до царя в намаганні отримати підтримку в фінансуванні та організації інноваційних досліджень та експериментів. Так, у 1814 р., опублікувавши працю «Про можливість прикласти електричну силу верхніх шарів атмосфери до застосування людиною», В. Каразін просив допомоги в проведенні дослідження атмосферної електрики. На жаль, жодної підтримки винахідник від царя не отримав. Не знайшла підтримки його ідея парового двигуна, яка була реалізована лише через тридцять три роки в Англії. Василь Каразін розробив модель парового опалення. Але і цей винахід не отримав ані визнання, ані впровадження. Натомість у 1841 р. німець-

кий інженер Кіпферлінг отримав авторське свідоцтво на парову систему опалення [2].

Відданість В. Каразіна справі розвитку та популяризації науки, експериментально-дослідницької та винахідницької діяльності не мала меж. Він керував Товариством безкорисливо. При цьому сам брав найактивнішу участь у дослідницькій та винахідницькій справах, особисто слідкував за порядком у Товаристві, проводив експерименти, звітував перед його членами, демонстрував результати розвідок, укладав протоколи засідань та опубліковував їх. Користуючись сучасною термінологією, можна сказати, що В. Каразін сповідував принципи відкритої науки [21, с. 490]. Він намагався не лише організувати дослідження, але забезпечити впровадження їх результатів, зробити їх загальнодоступними. Коли Філотехнічне товариство почало функціонувати, новостворена наукова установа мала у своєму складі сорок вісім членів та дійсних членів із ближніх губерній, серед яких Слобідсько-Українська, Полтавська, Чернігівська, Курська, Воронезька, Катеринославська, Таврійська, Херсонська та область донського Війська. До кола обов'язків дійсних членів Товариства входило керівництво зразковими його закладами, серед яких були заводи по селітроварінню, винокурінню та ін. Разом із поміщиками, у складі Товариства були також почесні члени, які допомагали своїми спеціальними знаннями із різних галузей наук [14].

Загалом життя та діяльність В. Каразіна – плідна нива для досліджень, адже він був надзвичайно яскравою особистістю, в житті якої було безліч авантур, високих досягнень і болючих падінь. 4 листопада 1842 р. о восьмій годині вечора в будинку генерала Кумані Василь Назарович помер. Він похований на цивільному кладовищі Миколаєва.

Економічні погляди та проєкти реформ

Окрім численних здобутків в галузі метеорології, хімії та інших природничих наук, В. Каразін багато уваги приділяв економічним проблемам. Центральним в його дослідженнях було сільське господарство, оскільки він і сам був поміщиком. Вчений історично обґрунтував першочергове значення сільського господарства і закликав вітчизняне дворянство підняти землеробство на вищий рівень. Також він висловив ряд ідей, пов'язаних із масовим вирощуванням картоплі, буряків і масляних культур, роз-

витком лісництва, переведенням землеробства трипільних систем на багатопільні тощо. В. Каразін розробляв проекти господарського розвитку країни в цілому за рахунок модернізації виробництва, обґрунтовував необхідність інтенсифікації землеробства, удосконалення сільськогосподарської техніки, використання нових способів обробки землі, сортового насіння тощо.

У питанні ставлення до кріпосницької системи В. Каразін стояв на позиціях дворянського лібералізму, тобто не виступав за повне і негайне звільнення селян, закликаючи лише до обмеження зловживань поміщиків. Він вважав, що тільки вільний селянин на власній землі може досягти високої продуктивності праці. Разом з тим, В. Каразін прагнув зберегти поміщицьке землеволодіння. Поміщицьку землю він розглядав як капітал, який має забезпечувати певний зиск із його вартості. Як прогресивний мислитель і землевласник Каразін розумів неефективність використання старих форм господарювання на селі. Тож він доводив необхідність *реформування аграрних відносин*, пропонував наділити селян землею у вічне користування; виступав за встановлення «межі залежності» селян від поміщиків; заявляв про доцільність заміни панщини грошовим оброком [22, с. 12]. Проекти Каразіна мали прогресивний характер і антикріпосницьку спрямованість. Розробляючи проекти реформування аграрних відносин, він намагався втілити їх у життя у своєму маєтку. В. Каразін вимагав *регламентації повинностей і зменшення залежності кріпаків від поміщиків*, розвитку «селянського самоврядування», захисту прав селянства. Вчений-реформатор розробив проект часткової передачі та продажу казенної землі приватним особам, в тому числі – селянам.

В. Каразін, чи не перший з українських мислителів, вказав на колоніальне становище України в складі Російської імперії. Він аргументовано доводив, що протягом одного тільки XVIII століття завдяки імперській політиці Україна, яка була цілком конкурентоспроможною принаймні в легкій і харчовій промисловості, втратила риси економічної *самодостатності*. В умовах розвитку капіталістичної промисловості у першій половині XIX ст. вчений-реформатор виступав за сприяння будівництву нових металургійних, текстильних, шкіряних підприємств, за розвиток інших галузей промислового виробництва. Особливо велику роль він надавав розбудові харчової промисловості. Розвиток промисловості так званим помісним шляхом за сприяння дво-

рянства, на думку В. Каразіна, мав забезпечити зміцнення курсу рубля та стійкість місцевого господарства на противагу ввезенню іноземних товарів.

За пропозицією Каразіна для фінансування експериментальних робіт та створення взірцевих підприємств був заснований *акціонерний капітал*. Для таких цілей Філотехнічне товариство випускало акції вартістю 100 рублів. Кожен член товариства мав внести не менш як 100 рублів і на цю суму отримати акції. Власник цих акцій повинен був отримувати 6% річних від Філотехнічного товариства.

В. Каразін виступив з обґрунтуванням розвитку «домоводства» – *національного господарства* [22]. Безпосереднім поштовхом до цього стала війна 1812 р. і завдані нею господарські збитки. Активну роль у розвитку вітчизняної промисловості вчений надавав державі, зокрема протекціоністській політиці захисту від іноземної конкуренції. Чужоземці, писав він, будуть докладати всіх зусиль, щоб, «обтяжуючи вітчизняні наші підприємства, продовжити панування своєї промисловості» [23, с. 235]. Тому дворянство для захисту національних інтересів і зміцнення економіки держави повинно розвивати промисловість, інтенсифікувати сільське господарство. Хоча В. Каразіна здебільшого позиціонують як представника фізіократичного напрямку в політичній економії та економічній політиці, проте його праці свідчать – він глибоко розумів роль промисловості для зміцнення та розвитку економіки. Закликаючи до господарської активності поміщиків, селян і купців, він наголошував на перевагах підприємництва як перспективної форми діяльності. Вчений-реформатор надавав велике значення захисту *принципу свободи економічної діяльності* всіх класів суспільства, що має бути закріпленим законодавчо. Серед умов економічного розвитку він називав необмежену свободу промислів і рукоділля, поширення істинної, на релігії заснованої освіти, вдосконалення вітчизняних законів [23, с. 245].

Однією із заporук економічного процвітання вчений вважав розвиток *внутрішньої та зовнішньої торгівлі*, які підвищували рівень промислових зв'язків. В. Каразін доводив необхідність включення в товарно-грошові відносини всіх регіонів країни, нагромадження вітчизняних капіталів, закликав до підприємливості, виступав за передачу державних заводів приватним особам з метою підвищення їх ефективності, а також аргументував поло-

ження про те, що «єдиним надійним засобом зміцнення курсу національної грошової одиниці та позицій країни на зовнішніх ринках є розвиток власного виробництва» [24, с. 154]. У поглядах В. Каразіна на *гроші й грошовий обіг* варто відзначити прихильність до теорії товарного походження грошей, спроби обґрунтувати заходи стабілізації фінансової системи через регулювання асигнаційного обігу. Хоча за освітою він не був фахівцем у галузі економіки та грошового обігу, однак здійснив глибокий теоретичний аналіз причин коливання валютного курсу. До таких причин зараховував: знецінення грошей; підвищення попиту на іноземні товари та зростання імпорту; збільшення подорожей російської знаті за кордон і витрачання там значних коштів. Особливо В. Каразін наголошував на шкідливості для фінансово-грошової системи країни іноземних кредитів. Зовнішні позики, писав він, не лише потребують величезних коштів на сплату відсотків, а й підривають політичну самостійність держави. Підтримка вченим заходів протекціонізму у виробничій і фінансовій сферах обґрунтована в його статті «Практичний захист проти іноземців» [23, с. 62–99].

В. Каразін виступив за створення міцної *фінансової системи*, наголошуючи, що тільки стабільні фінанси спроможні забезпечити розвиток усіх галузей народного господарства і, перш за все, промисловості. Існуючу фінансову систему характеризував як таку, що веде до банкрутства держави через збагачення купки вельможних осіб. У численних зверненнях до уряду виступав проти марнотратства, за скорочення непродуктивних витрат, зменшення чисельності й видатків на утримання державного апарату. Вчений-реформатор відстоював необхідність розвитку кредиту для потреб господарського розвитку. Виступав проти монополії казенних банківських установ та принципів становості у кредитуванні, наголошував на гальмівній ролі дворянського іпотечного кредиту. Прогресивний характер мали його вимоги скорочення податків. В. Каразін виходив із необхідності поєднання інтересів держави і народу, рішуче виступив за скасування становості в оподаткуванні.

Досить оригінально український вчений вирішував питання про *зв'язок народного добробуту, підприємництва та управління*. Він підкреслював, що зростання споживчих витрат стимулює внутрішнє виробництво, а ефективне державне управління забезпечує сприятливі умови для реалізації «духу промисловос-

ті». Таким чином В. Каразін фактично сформував теоретичну модель «домоводства» як системи національного господарства. При цьому ключовим імперативом для нього було забезпечення матеріального, морального і політичного добробуту народу. Саме з таких позицій В. Каразін розробляв проекти реформ законодавчої та виконавчої влади, землекористування, банківництва, народної освіти та інших критично важливих сфер суспільного життя.

Висновки. Постать В. Каразіна є прикладом громадянського служіння своєму народові. Його просвітницька та організаційна діяльність сприяла формуванню в Україні наукового та культурного середовища, яке підносило на новий рівень націєтворчий та економічний потенціал суспільства. Пробудження інтересу до власної історії через вивчення старожитностей, створення культурно-просвітницьких осередків, популяризація ідей загальної освіти та розвитку самоврядності сільських громад, започаткування наукової публіцистики в Україні – це напрями діяльності В. Каразіна, що посилювали культурні і політичні передумови українського національного відродження та майбутніх державотворчих змагань. За умов домінування консервативно-реакційних настроїв дворянства, вихідцем із якого він був, В. Каразін виступив агентом формування нової – прогресивної – еліти, завданням якої є розвиток краю та сприяння добробуту його жителів через поширення науки та освіти, демонстрацію їх можливостей. В. Каразін не лише пропонував соціальні та технічні інновації – він їх практично упроваджував і намагався масштабувати.

Як мислитель-гуманіст, духовний спадкоємець Г. Сковороди він сповідував шлях пізнання й освіти задля звільнення людини. Як вчений-дослідник і експериментатор – відкривав нові напрями діяльності для вдосконалення господарства і покращення життя. Як громадський діяч і суспільний лідер В. Каразін пропонував нову – ліберально-демократичну – модель соціального порядку та державного управління. Спираючись на фундаментальні знання з природничих наук, розглядаючи суспільство як живий організм, що розвивається за власними законами, він був послідовним прихильником прогресу. При цьому теоретичні погляди В. Каразіна та розроблені ним проекти перетворень були спрямовані на розвиток господарства з позицій пріоритету народних інтересів. Серед його праць, написаних двісті років тому, особ-

ливо актуальними залишаються такі як «Про значення Харкова для південної Росії», «Практичний захист проти іноземців», «Доповідь про необхідність за теперішніх обставин посилити домоводство», «Про причини поступового занепаду курсу рубля і про засоби підняти його» та ін.

В умовах війни за державну незалежність, коли економічний і людський потенціал України зазнає атак і втрат, ідеї Василя Каразіна щодо посилення домоводства як творення й зміцнення національної економіки набувають нового звучання й сили. Втілення образу модерної, облаштованої і заможної України, де живуть освічені, культурні й працьовиті люди, – це заповіт Каразіна, який нам належить виконати.

1. Болебрух А.Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI-XIX ст.): монографія. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2008. 451 с.
2. Узбек Е. Василий Каразин из рода Караджи. Харків: ООО «Майдан». 2002. 132 с.
3. Сірополко С. В.Н. Каразін - засновник Харківського університету / С. Сірополко. Історія освіти в Україні. Розд. VII: Освіта на Наддніпрянській Україні в XIX ст. Київ: Наукова думка, 2001. С. 234-237.
4. Радіонова Н.В. Бібліотека Харківського університету XIX ст. як світ об'єктивованого знання: до проблеми формування інтелектуального простору. *Наук. вісн.: Сер.: Філософія* / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди; ред. кол.: М.Д. Култаєва, О.П. Єфімець, К.О. Байрачний та ін. Харків: ОВС, 2004. Вип. 17. С. 74-81.
5. Хрідочкін А.В. Суспільно-політичні погляди В.Н. Каразіна: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2001. 17 с.
6. Ніколаєнко Н.О. Громадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В.Н. Каразіна: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2004. 207 арк.
7. Мельникова О.М. Науково-просвітницька та управлінська діяльність В.Н. Каразіна (1773–1842 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань, 2014. 22 с.
8. Головка О.М. Погляди В.Н. Каразіна на державу і право. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*.

- Серія «Право». 2020. № 29. С. 14-21. doi: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-01>.
9. Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX - початок XX ст.): монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. 282 с.
 10. Кудласевич О.М. Українські джерела теорії підприємництва: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ: Ін-т економіки та прогнозування НАНУ, 2014. 256 с.
 11. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2013. № 3. С. 77-85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_3_9.
 12. Гладун Г.Б. Історія степового та захисного лісорозведення. *Лісовий і мисливський журнал*. 2005. № 3. С. 8-9.
 13. Фурдичко О.І., Бондаренко В.Д. Першопостаті українського лісівництва. Львів: ВАТ «Бібльос», 2000. 372 с.
 14. Майструк О.М. Василь Каразін і Філотехнічне товариство (20-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_8.
 15. Пиріг П. Великий учений і реформатор Василь Каразін (до 240-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*. 2014. № 1-3. С. 184-187.
 16. Шаров І.Ф. Вчені України: 100 видатних імен. Київ: АртЕк, 2006. 149-152, [6] с.
 17. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. Київ: Рада, 2003. 409, [1] с.
 18. Багалеї Д.И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета. Новые данные для биографии В.Н. Каразина. Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберга, 1905. 84 с.
 19. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.
 20. Каразін В.Н. Мысли о учреждении Филотехнического общества / Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеєм. Изд. Харьк. ун-та, 1910. С. 174-183.
 21. Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи: міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова - д.е.н. В.В. Небрат]; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2023. 571 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>.

22. Каразин В.Н. Речь о необходимости в настоящих обстоятельствах усилить домоводство, произнесенная в Харькове 13-го января 1813 г. в торжественном собрании Филотехнического общества Василием Назаровичем Каразиним. *Вестник Европы*. 1813. № 1. Ч. 67. С. 1-35.
23. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем / В.Н. Каразин; ред. и сост. Д.И. Багалей. Харьков. ун-т: Харьков, 1910. 926 [1] с.
24. Небрат В.В. Историчний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 151-169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_14.

References

1. Bolebrukh, A.H. (2008). Essays on the history of public consciousness (public opinion of Ukraine and Russia of the XI-XIX centuries): monograph. Dnepropetrovsk: PE Lira LTD [in Russian].
2. Uzbek, E. (2002). Vasily Karazin from the Karadzhi clan. Kharkiv: LLC Maidan [in Russian].
3. Siropolko, S. (2001). V. Karazin - founder of Kharkiv University / S. Siropolko. History of education in Ukraine. Section. VII: Education in the Dnieper Ukraine in the nineteenth century. Kyiv: Scientific Thought, (pp. 234-237) [in Ukrainian].
4. Radionova, N.V. (2004). Library of Kharkiv University of the Nineteenth Century As a world of objectified knowledge: to the problem of formation of intellectual space. *Nauk. visn.: Ser.: Filosofiya - Sciences. Visn.: Ser.: Philosophy I* Kharkiv. State. Ped. Univ. H.S. Skovorody; ed. kol.: M.D. Kultayeva, O.P. Efimets, K.O. Bayrachny and others. Iss. 17, 74-81. Kharkiv: OBS [in Ukrainian].
5. Khidochkin, A.V. (2001). Socio-political views Karazina: Abstract. Dis. ... Cand. East. Sciences: 07.00.01. Dnipropetrus. Nat. Univ. Dnepropetrovsk [in Ukrainian].
6. Nikolaenko, N.O. (2004). Public-political activity and state ideas V.N. Karazin: Dis. ... Cand. Flight. Sciences: 23.00.01. Mykolaiv. State. Human. Univ. Petra Mohyly. Mykolaiv [in Ukrainian].
7. Melnikova, O.M. (2014). Scientific-educational and management activity of V.N. Karazin (1773-1842): Abstract. Dis. ... Cand. Ped. Sciences: 13.00.01. Uman. State. Ped. Univ. P. Tychnyna. Uman [in Ukrainian].
8. Golovko, O.M. (2020). V.N. Karazin's views on the state and law. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya Pravo - The Journal of V.N. Karazin Kharkiv*

- National University. Series: Law*, 29, 14-21. doi: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-01> [in Ukrainian].
9. Bodnarchuk, T.L. (2017). Protectionism in the economic history of Ukraine (XIX - early XX centuries). Kyiv: NAS of Ukraine [in Ukrainian].
10. Kudlasevych, O.M. (2014). Ukrainian sources of entrepreneurship theory. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
11. Nebrat, V.V. (2013). Historical-financial studies in the Ukrainian economic thought in the XIX-th century - beginning of the XX-th century. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 3. 77-85. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_3_9 [in Ukrainian].
12. Gladun, G.B. (2005). The history of steppe and protective forestry. *Lisovyy i myslyvs'kyi zhurnal - Forest and hunting magazine*, 3, 8-9 [in Ukrainian].
13. Furdychko, O.I., Bondarenko, V.D. (2000). The primordial of Ukrainian forestry. Lviv: OJSC Biblis [in Ukrainian].
14. Maistruk, O.M. (2013). Vasil Karazin and Philotechnical Society (20th of the 19th century). *Naukovyy visnyk Donbasu - Donbass Scientific Bulletin*, 4. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_8 [in Ukrainian].
15. Pyrih, P. (2014). Great scientist and reformer Vasyl Karazin (to the 240th anniversary of his birth). *Siveryanskyy litopys - Sivensky Little*, 1-3, 184-187 [in Ukrainian].
16. Sharov, I.F. (2006). Scientists of Ukraine: 100 outstanding names. Kyiv: Artek, 149-152, [6] p. [in Ukrainian].
17. Schenderovsky, V. (2003). Do not go out the world of science. Kyiv: Rada [in Ukrainian].
18. Bagaley, D.I. (1905). Notes and materials on the history of Kharkov University. New data for the biography of V.N. Karazin. Kharkov: Type. and Litogr. M. Zilberg [in Russian].
19. Kolesnyk, I.I. (2000). Ukrainian historiography (XVIII - beginning of XX century). Kyiv: Genesis [in Ukrainian].
20. Karazin, V.N. (1910). Thoughts about foundation the Philotechnical Community: Works, letters and papers that were gathered and edited by Professor D.I. Bagaley. Kharkiv University, (pp. 174-183) [in Russian].
21. Ed. board, V.V. Nebrat, Head. (2023). Reconstruction for development: foreign experience and Ukrainian perspectives. NAS of Ukraine, SI Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Retrieved from <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf> [in Ukrainian].

22. Karazin, V.N. (1813). The speech about the necessity of strengthening of housekeeping in real circumstances that was delivered by V.N. Karazin in Kharkov in 13 January 1813, during the meeting of the Philotechnical Community. *Vestnik Yevropy - Bulletin of Europe*, 1, part 67, 1-35 [in Russian].
23. Ed. D.I. Bagaley. (1910). Works, letters and papers V.N. Karazin, collected and edited prof. D.I. Bagaley. Khark. University [in Russian].
24. Nebrat, V.V. (2017). Historical dimension of trends in foreign economic policy. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5-6, 151-169. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_14 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18 вересня 2023 р.